

TÜRKÇEDE ZAMAN KAVRAMI ve İŞLENİŞİ

*Kerime ÜSTÜNOVA**

ÖZET

Bir eylemin gerçekleşmesi için, olmazsa olmaz türünden iki koşula gereksinim vardır. Bunlardan biri eylemi yapan kişi, diğeri de eylemin yapılma zamanıdır. Bu nedenle eylemde var olan zaman, sözcüklerle tanımlayamayacağımız kadar soyuttur. Zaman eklerinin görevi, eylemde var olan soyut zamanı somuta çevirmektir. Zaman ifade eden sözcükler, bu konuda zaman eklerinin destekçisidir. Çünkü onlar da somutluğu zaman yelpazesi içinde daha kesin bir çizgiye oturtmakla yükümlüdürler. Bu nedenle çekimli, çekimsiz, kök, gövde her tür eylemin içinde zaman kavramı bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Zaman, soyut, somut, geçmiş, gelecek.

ABSTRACT

The Concept of Time And its Usage in Turkish

One needs at least two sine qua non requisites in order to be performed an act. One of them is the person performing the act and the other is the time in which the act is performed. Because of this reason, the time passed through the act is as abstruse as indefinable with any word. The function of time appendix is therefore to transform the time of an act from abstract form into the concrete one. The adverbs are supporters of the time

* Doç. Dr.; Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

appendix because of their charge of placing the concreteness in a more definite course within the time spectrum. That is why a time concept takes always a place in any kind of act which may well be with- or without inflections or in root and theme of the sentence.

Key Words: *Time, abstract, concrete, past, future.*

Zaman, başı ve sonu olmayan bir akıştır. Bir işin, bir oluşun içinde bulunduğu soyut süredir. İnsanoğlu, zaman adını verdiği bu uçsuz bucaksız kavramı, birtakım gruplara ayırarak sınırlandırmaya çalışır. Çünkü söylediklerini olayın gerçekleşme ya da kendi konuşma anına göre bu zaman çizgisi üzerine yerleştirme zorunluluğu hisseder.

Genelde; *yaşanmış an, yaşanan an ve yaşanacak an* olmak üzere üç zaman diliminden söz edilir ki, bunu *dün, bugün, yarın* sözcükleriyle ifade ederiz. Dün, geçmiş; bugün, şimdiki; yarın ise, geleceği temsil eder. Bu bağlamda işin / oluşun meydana geliş anını anlatmak için *geçmiş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zaman* terimlerinden yararlanır.

Geçmiş zaman; başlangıçtan, yani sıfır noktasından sözün söylendiği ana kadar olan, bölümdür. Yaşanmışlık, bitmişlik ifade eder. Gelecek zaman, sözün söylendiği andan geriye sonsuza doğru olan dilimdir. Bitmemişlik, yaşanmamışlık anlatır; gelecekte planlanan tasarıları, niyetleri gösterir. Her ikisi de çok geniş bir yelpazedir; ancak kendi içinde parçalanır. Sözün söylendiği / olayın gerçekleştiği an, odak noktası olarak alınıp bunun geçmiş ya da gelecek içindeki uzaklığı değerlendirmeye tabii tutulur. Bunun ifade yolları aranır. Şimdiki zaman ise, çok kısadır. Sadece o anı, içinde bulunulan anı gösterir. Geçmiş ile gelecek arasında bir köprüdür. Bir eli geçmişte, bir eli gelecektedir; geçmiş geleceğe aktarma işlevi üstlenir. Geçmişte başlayıp gelecekte devam edecek hareketleri anlatmada kullanılır. Bir yandan da süreklilik ifade eder. Bu yüzden yalnız iki zamanın varlığı düşünülebilir: Biri, gerçekten yaşanmış olan, geride bırakılan “geçmiş zaman”; diğeri, henüz yaşanmamış, ama yaşanması tasarlanan “gelecek zaman”dır.

Her eylemin -ister bitmiş / çekimli, ister bitmemiş / eylemsi olsun- bir yapılma zamanı bir de yapanı olmak zorundadır. Bu; bir iş, oluş, kılıştan söz edebilmek için olmazsa olmaz türünden bir koşuldur. Çünkü bir işin, oluşun kılışın var olabilmesi; iki şeye bağlıdır. İlki hareketin yapıcısı, ikincisi hareketin yapılma zamanı. Bu nedenle -ister eylem kökü, ister eylem gövdesi, isterse bileşik eylem tabanı olsun- tüm eylemler, içinde bir zaman kavramı taşırlar ve edilgenlik eki almamış tüm eylemler etkendir. Yani özneleri vardır. Ne var ki, eylem tabanlarında zaman da, kişi de çok soyuttur. İşte eylemlerin aldıkları zaman ve kişi eklerinin temel görevleri; bir yandan

bağımlı biçimbirim olan eylemi bağımsızlaştırmak, tek başına kullanıma çıkarmak, diğer yandan eylemde zaten var olan zaman ve kişiyi bir derece somutlaştırmaktır. Bu durumda çekim eklerini almış bir eylem: a. hareketi, b. hareketin gerçekleşme zamanını, c. hareketin şeklini, ç. hareketi yapan kişiyi anlatır. Ancak bu somutlaştırma, çok net olmadığından onu da somutlaştıracak zaman bildiren sözcük ya da sözcük öbekleriyle sözlüksel özneler devreye girer.

Türkçe, zaman ifade eden birimler bakımından çok zengindir. Bildirme kipleri içinde ele alınan zaman eklerinin eylemde anlatılmak istenen zamanı belirgin olarak verdikleri, dilek kiplerinin ise, zamandan uzak yalnızca bir dileği, isteği, ricayı, zorunluluğu, emri vb. aktarma görevi üstlendikleri genel kanıdır. Dil bilgisi kitaplarımızda ikisi geçmiş olmak üzere beş zamandan -görülen geçmiş zaman, anlatılan geçmiş zaman, şimdiki zaman, geniş zaman, gelecek zaman- söz edilir. Ancak bunların sayısal olarak azlığına bakıp Türkçenin zaman bakımından kısırlığını düşünmek, gerçekte bağdaşmaz. Çünkü bu ekler, yalnızca zamanı geçmiş-gelecek çizgisinde bir yere yerleştirmekle yükümlüdürler. Asıl zaman bildirme, yani zamanı dilimleyerek darlaştırma ve netleştirme işlevi, zaman ifade eden birimlerle sağlanmaktadır. Zaman ifade eden sözcükler de, etkin bir anlatım sağlayacak ölçüdedir, boldur Türkçede.

Zaman ekleri, yalnızca olayın gerçekleşme anını göstermez. Çünkü onların kip, görünüş işlevleri de vardır. Konuşan ya da yazan kişinin bakış açısını (gözle görme, başkasından duyma, niyet, tahmin, tasarı, istek vb), cümlede aktarılan durumun süreyle olan bağlantısını (bitmişlik, sürerlik vb.) yansıtırlar. Konuşan, eylem çekim ekleri aracılığıyla anlatacaklarını yansız yorumsuz bir bildiri biçiminde aktarabileceği gibi, kendi öznel görüşünü yansıtarak da aktarabilir. Bu, zaman eklerinin aynı zamanda şekil ekleri olmasının sonucudur. İletişimde önemli olan, eylemin gösterdiği değil; anlattığıdır.

Eylemsiler, geçmişleri eylem, gelecekleri ad olan yapılardır. Bir yüzleri eyleme, diğer yüzleri ada dönüktür. Bu nedenle nesnelere, geçici hareket vasıflarıyla karşıladıkları gibi, soyut hareket halini ve hareketi de karşılayabilirler. Ancak çekimlenmemiş eylem olduklarından, bunu zamana ve kişiye bağlı olarak gösteremezler. Fakat bu, onların yapılma zamanlarıyla, yapan kişilerinin olmadığını göstermez.

Bitmiş eylemle bitmemiş eylem arasında, zamanı ve kişiyi bildirme bakımından farklılık vardır. Bitmemiş eylemlerin kurduğu öbeklerde zaman ve kişi kavramı, bitmiş eylemlerde olduğu gibi zaman eki, kişi eki adını verdiğimiz birimlerle net olarak sağlanmaz. Emin Özdemir, bir eylemin

1360 çekimli biçimiyle kullanım alanına çıktığını bildirerek eylemlerin canlılığını ve dil içerisindeki etkinliğini belgelendirmektedir.¹

Bugün Türkiye Türkçesi dilbilgisi kitaplarında kip, zaman, görünüş, kılınış konularının yeterince ve uzlaşmacı tavırla ele alındığını söyleyemeyiz. Birbirinden farklı tavırlar, yaklaşımlar sergilenmektedir. Örneğin; kiple zamanın aynı anlamda kabul edenler olduğu gibi farklı kategorilerde ele alınması gerektiğini, üstelik kip kavramının yalnız eyleme ait olmadığını benimseyenler vardır². Pek çok dilci tarafından bildirme kiplerinin zamanı net olarak vermesi konusunda anlaşmaya varılmasına karşın, dilek kiplerinde zaman kavramının bulunup bulunmadığı, tartışma konusudur. Kimi, dilek kiplerinde zaman kavramının dolaylı olarak verildiğini; kimi, söz konusu kiplerin zamanla ilgili olmadığını savunur.

Banguoğlu, dilek-şart, istek, gerekliliği gelecek zaman; emiri ise, şimdiki zaman içinde sayar³. Emin Özdemir; “..... *Eylemler ister ortaya çıkmış olsun, ister çıkması tasarlansın zaman kavramı ya açık olarak ya da dolaylı olarak vardır. uyu-yor-u-m, gel-ecek-sin şekillerinde şimdiki zaman ve gelecek zaman kavramı salt olarak bellidir. Bu fiillerin, uyu-sa-m, gel-meli-sin şekillerinde ise zaman kavramı açık ve salt olarak belirmemekle beraber yine eylemi bir zamana bağımlı olarak verdikleri sezilir Böyle salt bir zamana bağlı olmayan şekillerin zamanı kullanışta birtakım zarflarla açıklanır.*”⁴ sözleriyle bildirme kiplerinde zamanın net biçimde zaman ekleriyle verildiğini; dilek kiplerinin ise, zaman kavramı taşımadıklarını, ancak dolaylı olarak sezdirdiklerini ortaya koymaktadır. Kemal Eraslan, “-ser / -sar İsim-fiil Ekinin Yapısı ve Fonksiyonları” başlıklı makalesinde şart kipinin zaman bildirme işlevini A. M. Şçerbak’ın araştırmasından şöyle aktarmaktadır: “*Makalesinde şart kipinin zaman ifadesi üzerinde duran Şçerbak, Türkologların bir kısmının şart kipinin gelecek (şimdiki) zaman ve geçmiş zaman ifadesi taşıdığı görüşünde olduklarını, bir kısmının ise belirli bir zaman ifadesi taşımadığı görüşünde olduklarını belirtmiştir.*”⁵ Bergamalı Kadri, Müyessiret-ül Ulûm’da şart kipinde gelecek zaman kavramının varlığına dikkat çekmektedir⁶. Kononov, buyrum kipi dışında her kipin –

¹ Özdemir, Emin; Türkçede Fiillerin Çekimlenişine Toplu Bir Bakış, TDAY-B 1967, s. 200-202.

² Ayrıntılı bilgi için bkz. Türkyılmaz, Fatma; Tasarlama Kiplerinin İşlevleri.

³ Banguoğlu, Tahsin; Türkçenin Grameri, s. 443.

⁴ A.g.e., s. 178.

⁵ Eraslan, Kemal; “-ser / -sar İsim-fiil Ekinin Yapısı ve Fonksiyonları”, Hasan Eren Armağanı, s. 97.

⁶ Bergamalı Kadri, Müyessiret-ül Ulûm, s. 10-45.

bildirime, koşul, dilek, gereklilik- hareketin belli zamanda ortaya çıktığını gösteren biçimlerinin olduğunu bildirir⁷.

Diğer yandan Mustafa Özkan, Muharrem Ergin, Haydar Ediskun, Doğan Aksan bildirme kiplerinde daima zaman ifadesi olmasına karşın, dilek kiplerinin zaman ifadesi taşımadıklarını belirtirler⁸.

Zaman kavramı eylemle ilgili olduğundan, dilek kipleriyle çekimlenmiş bir eylemde zaman ayırtısı sezilmesi normaldir. Yoksa dilek kip eklerinin zamanı somutlaştırmaya yönelik bir eğilimleri yoktur. Zaman kavramı üç aşamada somutlaşır. Eylemde soyut olarak bulunan zaman, bildirme kipi ekleriyle zaman çizgisi içindeki genel yerine oturur. Bir önceki durumuna göre bir derece somutlaşma gerçekleşse de, yine belirsiz / soyut bir zaman söz konusudur. Zaman ifade eden sözcük ya da sözcük öbeklerinin devreye girmesiyle somutlaşma derecesi bir adım daha ilerler. Ancak her seferinde eylemin gerçekleşme anının tam olarak verildiğini söyleyemeyiz. Bilinmezlik, buna rağmen sürebilir.

Bu çalışmada konuyu dört başlık altında değerlendireceğiz: 1. Bitmemiş eylemde zaman kavramı. 2. Bildirme kiplerinde zaman kavramı, 3. Dilek kiplerinde zaman kavramı, 4. Yüklem çekimine girmiş adlarda zaman kavramı.

1. Bitmemiş eylemde zaman kavramı:

Zaman ve kişi ekleri almamış eylemler, yani ad-eylem, ortaç ve ulaçlar; sözcük öbeği kurma yetkisiyle donatılmış olduklarından söz birliğinin kurucusu sıfatıyla, kendi iç öğeleriyle öbikleşebilirler. Bu da, kurdukları öbekte yardımcı unsurların, yani tümleçlerin bulunabileceğini gösterir. Bunlardan biri olan zaman zarf tümleçleri, eylemsinin gerçekleşme anını göstermek, somutlaştırmak üzere öbekte yerini alır.

*Dün arkadaşını görünce, « Onlara söyle, yarın beni bekleyecekler, tamam mı? » dedi.*⁹

Yan önermelerle temel önermenin iç içe geçtiği örnek cümlede birden fazla eylem, dolayısıyla birden fazla zaman vardır. Bu tür cümlelerde önermelerin zamanları birbiriyle örtüştüğü gibi, farklı da olabilir. “*Görünce, söyle, bekleyecekler, dedi*” eylemlerinin zaman ilişkileri şöyle açıklanabilir:

⁷ Aksan, Doğan; Sözcük Türleri, s. 240.

⁸ Özkan, Mustafa; Yüksek Öğretimde Türk Dili, Sözlü ve Yazılı Anlatım, s. / Aksan, Doğan; Sözcük Türleri, s. 245 / Ediskun, Haydar; Türk Dilbilgisi, s. 174 / Ergin, Muharrem; Türk Dil Bilgisi, s. 289.

⁹ Sonunda alındığı yerle ilgili bilgi bulunmayan örnekler, konuşma diline aittir.

Ne zaman görünce? Dün görünce

Ne zaman söyle? Kestirilemeyen yakın gelecek zamanda, yani sözün söylendiği andan sonraki bir dilimde söyle.

Ne zaman bekleyecekler? Yarın bekleyecekler

Ne zaman dedi? Dün onu görünce dedi.

Görmek eyleminin gerçekleştiği zaman, aynı zamanda *demek* eyleminin zamanıdır. Ancak bire bir örtüşmez. *Demek* eyleminin gerçekleşme anı, daha daralmış, netleşmiş, somutlaşmıştır. Çünkü *dün* sözcüğü ile karşıladığımız 24 saatlik dilim içinde *görmek* eylemi gerçekleşirken; *demek* eylemi, yalnız *görmek* eyleminin olduğu anda gerçekleşmiştir.

Evvel zamanda geçen K / SB 48b / 8

Geçen ortacı, zaman zarfı görevindeki bir sıfat tamlamasıyla (*evvel zamanda*) zaman ilişkisi içine girmiştir. Amaç, eylemside bulunan soyut zaman kavramını somutlaştırmaktır.

Eger her birine düze yorurken gül suyu koyarlarsa K / SB 64a / 3

Koy- eyleminin zamanı, *düzüyorlarken* ulacıyla bir ölçüde somutlaştırılmak istenmiştir. (*Ne zaman koyarlar? Düzüyorlarken koyarlar.*)

Dilek-şart ve istek kipleriyle çekimlenmiş eylemler, biçimce bitmiş, anlamca bitmemiştir. Bu nedenle bitmemiş eylem olarak değerlendirilmektedir. Bunları ayrıca dilek kipleri arasında da ele alacağız.

2. Bildirme kipleriyle çekimlenmiş eylemlerde zaman kavramı:

Eski Türkçe döneminden beri yüklem görevini üstlenen birimlerde zamanı gösteren ekler yer verilir. {-r}, {-Er}, {-Ür}, {-mİş}, {-tEçİ}, {-sİg}, {-gÜ}, {-yÜk}, {-sEr}, {- gEn}, {-gEy}, {-İsEr} vb. Türkçenin karanlık dönemlerinde ad menşeli olan ekler, tarih içinde şekil ve zaman ekleri durumuna geçmişlerdir.

Bugün Türkiye Türkçesinde zaman ekleri olarak kullanılan {-Dİ}, {-mİş}, {-yor}, {-Er}, {-İr}, {-EcEk} eklerinin temel işlevi, eylemde bulunan soyut zamanı geçmiş, gelecek ve şimdi içinde bir yere yerleştirmek suretiyle genel anlamda somutlaştırmaktır. Ancak bu somutlaştırmanın, eylemin gerçekleşme anının net olarak verdiğini söyleyemeyiz. Bu nedenle zaman ifade eden başka birimlere ihtiyaç duyulur. İşte, cümlede zaman zarf tümleci olarak görev alan yapıların asıl amacı, yüklemde soyut olarak gösterilen zamanı bir ölçüde somuta çevirmektir.

*Zeynep, dün geldiğinde Pınar çoktan gitmişti.
Haber alınca bir solukta kendimi evde buldum.
İçeri girer girmez annemi sordum.*

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi, *dün geldiğinde-gitmişti / haberi alınca-buldum / içeri girer girmez-sordum* birimleri arasında zaman ilişkisi kurulmuştur. *Git-, bul-, sor-* eylemleri, görülen geçmiş zaman ekiyle çekimlenerek bünyelerinde var olan soyut zamanı somut bir zaman dilimine –geçmiş zamana- yerleştirmektedirler. Ancak geçmiş zaman, başı belirsiz oldukça geniş bir yelpaze sunduğundan, eylemin geçmişin neresinde gerçekleştiğini söylemek mümkün gözüküyor. İşte burada, zaman zarfı görevindeki ulaç öbekleri (*dün geldiğinde / haberi alınca / içeri girer girmez*) devreye girerek bu zamanı bir derece daha belirgin yapmaya çalışmaktadırlar. Burada yüzde yüz bir somutluktan söz etmek mümkün değildir. Çünkü konuşma ortamının parçası olmadığımızdan *dün* ile, neyin kastedildiğini, *haber alınca* ve *içeri girer girmez* zamanlarının hangi dilimi işaret ettiğini çıkaramıyoruz. Bu, ancak cümle üstü birimlerle mümkün olabilecektir.

2.1. Zarf tümleci görevindeki ulaç öbeğinin bitmiş eylemle zaman ilişkisine girişi:

Män bo sawlarığ bilmişdä kin, ol kişini ädin tawarın aşa üklitü tägingäy män

(Ben bu sözleri öğrendikten sonra bu adamın malını mülkünü çoğaltmaya çabalarım.) ETG, s. 120

Anası idiz kalıkta yatıp udiyur ärkän, tül tüşädi ETG, s. 121

kangım kagan uçdukda özüm sekiz yaşda kaldım HEA, s. 109

*Mescid içre Ali namâz kıtur erken
İbnü Mülcem öldürdiler ol arslanı* BH*

Âblar gâlib olunca döndüler dolâblar YD

*Gözine görününce ol perî-ves
Bu mâhun hurmenine urdı âteş* YZ

Mürteşi oldı hayâsız oğlan
Eğilir akçayı gördükte hemân

SE / ZB37b-1240

Mansıba ilm-iken evvel mi'yâr
Şart-ı vâkıf gibi cehl oldı medâr

SE / ZB37b-1254

dahı hammâmdan çıkdığı vaktin dahı bedende der var-iken boynuna
ve göğsüne ve koltuklarına dürtsün kim dahı bir hammâma varup yuyunca
bedeninden kızıl gül râyihası gitmez

K/SB 48b-1-2-3

2.2. Zarf tümleci görevindeki zarfların, bitmiş eylemle zaman ilişkisine girişi:

<i><u>kanı</u> kaçça <u>barding</u> ay-a dilberim</i>	TCG ¹⁰
<i><u>kangı gün</u> <u>gördük</u> olmadı akşâm</i>	GN ¹¹
<i><u>Tünle</u> <u>basdı</u> yağını</i>	ME-42/7
<i><u>gice</u> <u>açuk</u> <u>kalıcak</u></i>	K/ SB 50a / 9

2.3. Zarf tümleci görevindeki ad tamlamalarının (zarf), bitmiş eylemle zaman ilişkisine girişi:

Kün issüsünde yörüdi, tüş isiginde yörüdi, ödlek isiginde yörüdi ME-171/6

2.4. Zarf tümleci görevindeki sıfat tamlamalarının (zarf), bitmiş eylemle zaman ilişkisine girişi:

Züleyha 'ning sabrı kalmadı bir kün Yusuf'nı bustanga kigürdi KE*¹²
Bir yıl bolgandın song bir kün meni çakırıp ayttı ŞT*

2.5. Zarf tümleci görevindeki bağlama öbeklerinin (zarf), bitmiş eylemle zaman ilişkisine girişi:

Oldı zindânda düpdürüst yüz gün
Yimedi içmedi ne dün ü ne gün MK- 894 / 52a

¹⁰ Bu dizenin alındığı kaynak için bkz. Sertkaya, Ayşegül; "Muhammed Semerkandi Çok Dilli Bir Şâir miydi?", İlmî Araştırmalar 12, s. 213.

¹¹ Örneklerin alındığı makale için bkz. Levend, Agâh Sırrı; "Divan Edebiyatında Hikâyeler", TDAY-B, 1967, s. 71-117.

¹² * işaretli örnekler için bkz. Özkan, M. Esin, O. Tören, H. Yüksek Öğretimde Türk Dili Yazılı ve Sözlü Anlatım, s. 89-165.

3. Dilek kipleriyle çekimlenmiş eylemlerde zaman kavramı:

Dilek-şart, istek, gereklilik ve emir kipleriyle çekimlenmiş eylemlerde, kip eklerinin zaman eki olmaktan çok şekil eki olmalarına rağmen hareketin yapıldığı zamanı anlamak mümkündür. Bu, daha önce de belirttiğimiz gibi, kip eklerinden değil; eylemin kendinde zaman kavramının oluşundan kaynaklanmaktadır.

Emir kipinde hareket; emrin, ricanın, isteğin bildirilişinden sonra yapılması gerekeceğinden gelecek zaman kavramı vardır. “*Eve gel / bir saat içinde eve gel / derhal eve gel*”, örneklerinde zaman ifade eden birim olsa da, olmasa da eylemin gerçekleşme anı, sözün söylendiği andan sonraki bir dilimdedir. Ancak birinci örnekte, eylemin gerçekleşme anı için net bir şey söylenemez. Geleceğe yönelik soyutluk söz konusudur. Konuşmacı, zamanı geniş yelpaze içinde bir yere oturtmamıştır. İkinci cümlede, *bir saat içinde* ile eylemin gerçekleşme anı, sözün söylendiği ana yaklaştırılarak zamanı daraltmaya gidilmiştir. Bir yandan da zaman, bir derece somutlaştırılmıştır. Üçüncü örnekte ise, *derhal* zamanı biraz daha daraltmış, sözün söylendiği ana çekmiştir. Görüldüğü gibi emir kipiyle çekimlenmiş eylemlerle kurulan cümlelerde zaman ifade eden birimlerin temel işlevi, hareketin gerçekleşme anını dilimlemek, soyut zaman kavramı içinde bir yere oturtmaktır. Böyle olunca bu kiple çekimlenmiş eylemlerle kurulan cümlelerde zaman kavramı varmış gibi algılanmaktadır. Aynı şey, dilek-şart, istek, gereklilik için geçerlidir. Ancak onların i- eylemiyle çekimlenmeleri geçmiş zamanı gündeme getirmektedir. *Gitmeliydim, verseymişsin, alaydınız* vb. örneklerde söz konusu zaman dilimi, artık geçmiştir.

Gereklilik kipi ekini alan bir eylemde, gelecek zaman kavramı vardır. {-mElİ} eki, yalnız eylemin yapılmasının zorunluluğunu anlatır. Fakat cümleye zaman ifade eden bir birimin girmesiyle geleceği somutlaştırma işi gerçekleşir.

Bu işleri bitirmeliyim / bu işleri yarın bitirmeliyim /

İki cümle arasındaki fark, gelecek zamanın belirsiz ve belirgin oluşundan kaynaklanmaktadır. İlk cümlede soyut bir gelecek zaman ifadesi varken, ikinci cümlede yakın gelecekte söz edebiliriz. Bunu *yarın* zarfı sağlamaktadır.

Gereklilik kipiyle çekimlenmiş eylem, *idi* ve *imiş* birimlerini alırsa, zamanı bildirme görevi bunlara geçer. Ancak bu durumda, bir geçmiş zamandan söz edebiliriz.

bu işleri dün bitirmeliydim / bu işleri geçen ay bitirmeliymişim

Her iki cümlede de, eylem geçmişte kalmıştır. *Dün* ile yakın geçmiş; *geçen ay* ile uzak geçmiş ifade edilmektedir. Bir başka deyişle *dün* ve *geçen ay* zaman zarfları, eylemi geçmiş içinde bir dilime yerleştirmek suretiyle zamanı somutlaştırmayı hedeflemektedirler. Aynı durum, istek ve dilek şart kipleri için geçerlidir.

3.1. Zarf tümleci görevindeki sıfat tamlamasının (zarf), dilek kipleriyle çekimlenmiş eylemle zaman ilişkisine girişi:

Ol ârız u zülfüng hevesindin çü öler min
Her kiçe mezârımga tükülse ni aceb nür LD/ 354
olmasa terbiyesi ger nice yıl
Eşheb-i subh kala pâ-der-gil SE / ZB4a- 92
İlle kim kurt koyun güde dün <ü> gün
Gündüz ilte vü getüre her dün MK-250 /14b

3.2. Zarf tümleci görevindeki bağlama öbeğinin (zarf), dilek kipleriyle çekimlenmiş eylemle zaman ilişkisine girişi:

Cümle ahab-ıla her subh u mesâ
Keremün eyle Atâvî'ye atâ SE / ZB7b-225
İlle kim kurt koyun güde dün <ü> gün
Gündüz ilte vü getüre her dün MK-250 /14b

3.3. Zarf tümleci görevindeki edat öbeğinin (zarf), dilek kipleriyle çekimlenmiş eylemle zaman ilişkisine girişi:

andan sonra çalkkoyın tarunun üstine irteye degin yatalar, uyuyalar
K / SS 99b -2

3.4. Zarf tümleci görevindeki ulaç öbeğinin (zarf), dilek kipleriyle çekimlenmiş eylemle zaman ilişkisine girişi:

biz gördüğümüzleyin, meger kim ol kişinin dışında kurd olmaya K / SB 49a / 8-9
Eger her birine düze yorırken gül suyu koyarlarsa K / SB 64a / 3

3.5. Zarf tümleci görevindeki zarfın, dilek kipleriyle çekimlenmiş eylemle zaman ilişkisine girişi:

İlle kim kurt koyun güde dün <ü> gün
Gündüz ilte vü getüre her dün K-250 /14b

4. Yüklem çekimine girmiş adlarda zaman kavramı:

Türkçede yüklem olmanın koşulu, “Her türlü dil birimi, ad olup ek eylem ya da bildirme ekleriyle çekimlenmek koşuluyla yüklem olabilir.” biçiminde verilmektedir kaynaklarda¹³. Öyleyse, yüklem olmak, yani kurucu öge olarak cümle kurmak için, mutlak çekimlenmiş eylem gerekmez. Yüklem çekimine giren ad soylu birimler, zaman kavramını ek eylem (idi / imiş / ise), ya da bildirme ekleri (-İm,-sİn, -DİR, -İz, -sİnİZ, -DİrlEr)nden alırlar. Bu durumda yüklemde var olan soyut zaman, tıpkı çekimli eylemlerde olduğu gibi zaman bildiren birimlerle somutlaştırılacaktır. Ad soylu birimleri yüklem çekimine sokan, bugün sözlüksel anlam taşımayan ek-eylemin geçmişte er- eylemi olduğu göz önünde tutulduğunda ad soylu yüklemde zaman kavramının nasıl yüklendiği ortaya çıkar. Dolayısıyla ad soylu yüklemde var olan soyut zaman, tıpkı çekimli eylemlerde olduğu gibi, zaman ifade eden dil birimleriyle desteklenerek somut zamana çevrilebilir.

4.1. Zarf tümleci görevindeki sıfat tamlamasının yüklem çekimine girmiş adla zaman ilişkisine girişi:

<i>Bunı düzmek <u>ol yıldı</u> <u>tedbîr-idi</u></i>	SN / s.26
<i><u>Sekiz yüz onikinci yıldı</u> iy yâr</i>	
<i><u>Muharrem âhırındaydı</u> bu güftâr</i>	BAH / 57 ^a
<i><u>Ertesi sabah</u>, evde kimseler <u>yoktu</u>.</i>	
<i><u>Bir statta</u>ydım <u>az önce</u>.</i>	ID / s.107

4.2. Zarf tümleci görevindeki sıfat tamlamasının yüklem çekimine girmiş adla zaman ilişkisine girişi:

<i><u>Gecenin zifiri karanlığında</u>, sokakta çocuklar <u>var</u>.</i>
<i><u>Yaz sonunda</u>, askerlik <u>iyi</u>.</i>
<i><u>Böyle bir bayram arifesinde</u> yine <u>hastaydım</u>.</i>

4.3. Zarf tümleci görevindeki ulaç öbeğinin yüklem çekimine girmiş adla zaman ilişkisine girişi:

<i><u>Bizinge bileg idmısta kin nomlug et üzüngüz</u> <u>neteg erti</u></i> HEA. s. 109

¹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hikmet Dizdaroğlu, Tümcebilgisi, s. 22-36.

(Bize hediye gönderdikten sonra kanun vücudunuz nasıl idi?)

Rüzgâr çıkınca içeri girmek gerek.

Kocası görevli olarak evden ayrıldığında çocuktan farksızdır.

4.4. Zarf tümleci görevindeki zarfların yüklem çekimine girmiş adla zaman ilişkisine girişi:

Baharda yağmurlar çoktu.

Sabahları, bahçemizin keyfi iyidir.

Yazın, bir işi yokmuş.

4.5. Zarf tümleci görevindeki bağlama öbeğinin yüklem çekimine girmiş adla zaman ilişkisine girişi:

Başka konu yoktu onlar için bugün de yarın da.

ID / s.107

Yarın, öbür gün, sonraki gün hiçkimse aramayacakmış gibiydi.

Sonuç

İster bitmiş, ister bitmemiş olsun tüm eylemlerde anlatılan hareketin gerçekleşebilmesi, iki koşula bağlıdır. Biri, söz konusu iş, oluş ve kılışı yapan bir varlığın oluşu; diğeri, eylemin yapılma zamanının var oluşudur. Dolayısıyla tüm eylemlerin soyut da olsa bir öznesi, bir de yapılma zamanı vardır. Ancak kimi eylemler, edilgenlik eki alarak özneyi bilinmez kılabilirler. Yine de bu, edilgen eylemlerin öznesi yok anlamına gelmez.

Eylemde var olan soyut özne ve zaman kavramı, iletişimde etkin değildir. Bu nedenle devreye zaman ve kişi ekleri girerek hem eylemi bağımsızlaştırır, hem de soyut kavramları somuta çevirirler. Kişi ve zaman eklerinin gerçekleştirdiği somutlaştırma, çok net olmadığından onu da somutlaştıracak, ya da daha fazla belirgin kılacak birimlere ihtiyaç duyulur.

Zaman bildiren birimler bakımından çok zengin olan Türkçede, zaman ekleri, zamanı geçmiş-gelecek çizgisinde bir yere yerleştirme görevini üstlenerek bir yandan olayın gerçekleşme anını gösterir; bir yandan da kip, görünüş işlevleriyle konuşan ya da yazan kişinin bakış açısını, cümlede aktarılan durumun süreyle olan bağlantısını yansıtırlar. İletişimde eylemin gösterdiği değil; anlattığı temel alındığından devreye başka dil birimleri de girer. Asıl zaman bildirme, yani zamanı dilimleyerek darlaştırma ve netleştirme işlevi, zaman ifade eden birimlerle sağlanmaktadır. Türkçede zaman ifade eden sözcükler de, etkin bir anlatım sağlayacak ölçüdedir.

Kısaltmalar:

- BH: Behçetü'l-Hadâik / Nâsîrüddin b. Ahmed b. Muhammed
BAH: Bahrû'l-hakayık / Hatiboğlu
ETG: Eski Türkçenin Grameri / A. V. Gabain
GN: Gülşen-i Niyaz / Karaçelebizade Abdülaziz
HD: Hüsn ü Dil / Ahî
HEA: Hasan Eren Armağanı
İD: Oktay Akbal
K: Kemâliyye / Şirvanlı Mahmud
KE: Kısasü'l-Enbiyâ / Rabguzî
LD: Lutfi Divanı
ME: Mukaddimetü'l –Edeb / Zemahşerî
MK: Menâkıbu'l-Kudsiyye / Elvan Çelebi
SE: Sohbetü'l-Ebkâr / Nev'izâde Atâyî
SN: Süheyl ü Nevbahar / Hoca Mesud
ŞT: Şecere-i Türk / Ebü'l-Gazi Bahadır Han
TCG: Târih-i Cihân-Güşâ / Cüveynî
YD: Yahyâ Divânı
YZ: Yusuf ü Züleyha / Kemal Paşaoğlu

Kaynakça

- Akbal, Oktay (1977); **İlk Yaz Devrimi-Öyküler**, İstanbul: Can Yayınları.
Akerson, Fatma Erkman, Ozil, Şeyda (1998); **Türkçede Niteleme, Sıfat İşlevli Yan Tümceler**, İstanbul: Simurg Yayınları, 360 s.
Aksan, Doğan (1983); **Sözcük Türleri**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
Ata, Aysu (1997); **Rabgûzî- Kısasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) I**, Giriş-Metin-Tıpkıbasım, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları:681-1.
Atalay, Besim (1946); **Bergamalı Kadri, Müeyessiretü'l-Ulûm**, Tıpkıbasım-Çeviri-Yazılı Metin ve Dizin, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
Banguoğlu, Tahsin (1976); **Türkçenin Grameri**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Canpolat, Mustafa (1968); Behcetü'l-Hadâik'in Dili Üzerine, TDAY-B 1967, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları. s. 165-175.
- Dilçin, Cem (1991); **Mes'ûd Bin Ahmed-Süheyl ü Nev-Bahâr**, İnceleme-Metin-Sözlük, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları:51
- Ediskun, Haydar (1988); **Türk Dilbilgisi**, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Emre, Ahmet Cevat (1940); Tarihi Gramerimize Hazırlık Etütleri. Ondördüncü Asırda Bizde Türkçe Fiillerin Kip (Sıyga) ve Zamanları **TD-B Seri: II**, Sayı: 1-2, Sonkanun (Ocak) 1940, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 3-22.
- Emre, Ahmet Cevat (1940); Tarihi Gramerimize Hazırlık Etütleri. Ondördüncü Asırda Bizde Türkçe Fiillerin Kip (Sıyga) ve Zamanları **TD-B Seri: II**, Sayı: 1-2, Sonkanun (Ocak) 1940, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 3-22.
- Eraslan, Kemal (2000); “-ser / -sar İsim-fiil Ekinin Yapısı ve Fonksiyonları, **Hasan Eren Armağanı**, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 773, s. 92-127.
- Ergin, Muharrem (1998); **Türk Dil Bilgisi**, İstanbul: Bayrak Basım, Yayım, Dağıtım.
- Ertaylan, İsmail Hikmet (1960); **Hatiboğlu, Bahrü'l-Hakayık**, İstanbul, s. 1-23.
- Ertem, Rekin (1995); **Şeyhülislâm Yahyâ Dîvânı**, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gabain, A. V. (1988); Türkçede Fiil Birleşmeleri, **TDAY-B 1953**, Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 149, s. 16-28.
- _____ (1988); **Eski Türkçenin Grameri**, (çev. Mehmet Akalın), Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 532
- Karaağaç, Günay (1997); **Lutfî Divanı**, Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 687.
- Kocaman, Ahmet (1983); Türkçede Kip Olgusu Üzerine Düşünceler, **TDAY-B 1980-81**, Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 81-85.
- Levend, Agâh Sırrı (1989); “Divan Edebiyatında Hikâyeler”, **TDAY-B 1967**, Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları:266, s. 71-117.

- Ozil, Şeyda (1994); “Temel Tümcelerde ve Ortaçlı Yapılarda Kip Anlatımı”, **Dilbilim Araştırmaları 1994**, Ankara: Hitit Yayınevi, s. 112-127.
- Özdemir, Emin (1989); Türkçede Fiillerin Çekimine Toplu Bir Bakış, **TDAY-B 1967**, Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları:266, s. 177-203.
- Özkan, Mustafa (2000); **Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi**, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1008 s.
- Özkan, Mustafa-Esin, Osman-Tören, Hatice (2001); **Yüksek Öğretimde Türk Dili, Yazılı ve Sözlü Anlatım**, İstanbul: Filiz Kitabevi, 924 s.
- Sertkaya, Ayşegül (2001); “Muhammed Semerkandi Çok Dilli Bir Şâir miydi?”, **İlmî Araştırmalar 12**, Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri, İstanbul, s. 212-214.
- Tulum, Mertol (2000); **Tarihî Metin Çalışmalarında Usûl, Menâkıbu'l-Kudsiyye Üzerinde Bir Deneme**, İstanbul: Deniz Kitabevi, 656 s.
- Türk Dil Kurumu (2000); **Hasan Eren Armağanı**, Ankara: Türk Dil kurumu Yayınları: 773.
- Türkyılmaz, Fatma (1999); **Tasarlama Kiplerinin İşlevleri**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Üstünova, Kerime (2004); Dilek Kiplerinde Zaman Kavramı, **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, S. 635, s. 678-686.
- Yelten, Muhammed (1993); **Şirvanlı Mahmud- Kemâliyye**, (Giriş-İnceleme-Cümle Bilgisi-Metin-Sözlük) İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 3255, 270 s.
- _____ (1993); **Nev'îzâde Atâyî Sohbetü'l-Ebkâr**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayın No: 4113, Edebiyat Fakültesi Yayın No: 3412, 288 s.
- Yüce, Nuri (1993); **Mukaddimetü'l-Edeb Harizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüşhası**, Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 535.